

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА США

Анотація. Охарактеризовано основні тенденції сучасної міжнародної системи в контексті формування ієрархічної багатополюсності в першій половині XXI ст. та окреслені головні проблеми збереження лідерства США та перспективи інших центрів сили, зокрема проаналізовано можливість азіяського і західноєвропейського викликів США щодо панування в сучасній системі міжнародних відносин, а також перспективи майбутніх взаємовідносин ЄС-США в межах єдиної євроатлантичної цивілізації.

Ключові слова: США, лідерство, система міжнародних відносин, ЄС, Китай, Японія, НАТО, однополюсність, багато полюсність.

Annotation. The characteristic of the main trends of the contemporary international system in the context of hierarchical multipolarity in the first half of the twenty-first century are represented, as well as basic problems towards US leadership reservation and perspectives of other centers of power, including the possibility of analysis of Asian and Western challenges to US dominance in the contemporary system of international relations and the prospects for future EU-US relations within a single Euro-Atlantic civilization.

Keywords: USA, leadership, system of international relations, the EU, China, Japan, NATO, monopolarity, multipolarity.

Аннотация. Охарактеризованы основные тенденции современной международной системы в контексте формирования иерархической

* здобувач Київського національного університету культури і мистецтв. Науковий керівник – М.А.Ожеван, доктор філософських наук, професор.

многополюсности в первой половине XXI века. Намечены главные проблемы сохранения лидерства США и перспективы других центров силы, в частности проанализирована возможность азиатского и западноевропейского вызовов США относительно господства в современной системе международных отношений, а также перспективы будущих взаимоотношений ЕС-США в рамках единой евроатлантической цивилизации.

Ключевые слова: *США, лидерство, система международных отношений, ЕС, Китай, Япония, НАТО, однополюсность, многополюсность.*

Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що на початку третього тисячоліття можна говорити про незаперечне лідерство США в політичному, соціально-економічному, науково-технічному та військовому аспектах. Однак, трансформаційні процеси в сучасній міжнародній системі свідчать про те, що міжнародно-політичне лідерство важко утримати

Ціль статті полягає у тому, щоб на основі провідних трендів та тенденцій в межах сучасної міжнародної системи виявити проблеми та визначити перспективи лідерства США у глобальній ієрархії багатополісності.

Серед представників вітчизняної наукової спільноти, що досліджують проблематику лідерства в сучасній системі міжнародних відносин, слід відзначити Є. Камінського, Є. Макаренко, С. Шергіна, І. Погорської, М. Рижкова, М. Тарана, Д. Лакішика, М. Фесенка, О. Шевчука. Серед російських вчених виокремлюється: А. Уткін, О. Биков, О. Багатуров, Є. Бажанов тощо. Серед євроатлантичної наукової спільноти праці Зб. Бжезинського, Г. Кіссінджера, С. Гантінгтона, Р. Хааса, Ф. Фукуяму, Дж. Айкенбері, У. Робінсона, Д. Рієфа, Е. Басевича, С. Коєна, А. Бетлера та інших.

В сучасній системі міжнародних відносин виокремлюються три великі центри сили – США, ЄС, Японія. Вони справляють значний вплив на структурні зміни, зумовлюють подальший напрямок її трансформації та формують нові правила міжнародно-політичної взаємодії. За збереження динаміки свого розвитку на роль світового лідера може претендувати також країна-цивілізація Китай, міжнародно-політична вага та авторитет якого, разом з економічним піднесенням постійно зростає, що додає динамізму трансформації міжнародної системи та поведінці міжнародних акторів на світовій арені.

Як зазначає українська дослідниця Є. Макаренко, «завершення першої каденції президентства Б. Обами викликало у США поляризацію експертних оцінок щодо зовнішньої і безпекової політики держави, зумовило виникнення різних підходів до цілісного бачення процесів в американському політикумі і суспільстві, які можуть розглядатися в широкому розумінні, включаючи практично всі аспекти діяльності президентської адміністрації США, і у обмеженому форматі, що стосується виключно зовнішньої і безпекової політики». Виступ Б. Обами «Про становище країни» перед конгресом США 2012 р., засвідчив головні наміри президентської адміністрації – проводити політику підтримання світового лідерства США [1].

На переконання вітчизняних вчених І. Погорської та Д. Лакішика, лідерство США змушує інші держави комбінувати або обирати між двома стратегіями дії – опозиції та пристосування. Остання практикується тими акторами, для яких пряме опонування американській потузі є недоцільним. Комбінація обох типів стратегічної поведінки притаманна насамперед розвинутих країнам-партнерам. Вона характеризується, як м'яке балансування, основний практичний елемент якого полягає у військовому співробітництві зі США, часто в обмін на дипломатичну підтримку. Однак зрозуміло, що стратегічного рецепта максимально успішного узгодження власних позицій із Білим домом немає. Намагаючись реагувати на силову

дію Америки, чи то протистояти, чи то адаптуватися до неї, інші країни демонструють зусилля, які можна ідентифікувати як стратегію відповіді [2].

Не дивлячись на світову фінансово-економічну кризу, США мають потужну економіку, яка є основним джерелом світового технічного прогресу та центром виробництва новітніх технологій. Половина нових технологій світу створюється в США, які витрачають вдвічі більше коштів на інформаційно-технологічні потреби у порівнянні з країнами західної Європи. Треба підкреслити домінування США у світовій валютній системі, чільні позиції у світовій торгівлі, володіння найпотужнішими ТНК, можливість надавати значну економічну та гуманітарну допомогу зовнішньому світові.

Економічне і технологічне домінування США підкріплюється значним військовим потенціалом. Після розпаду біполярної системи вони не послабили своїх силових позицій і не скоротили витрати на оборону, а, навпаки, прискорили модернізацію свого військового арсеналу. Це обґрунтовується, як потребою в новітніх оборонних замовленнях для концернів, підприємств, які спеціалізуються на виробництві зброї, так і необхідністю фінансування нових технічних розробок, економічний зиск від використання яких підтримує економіку країни-лідера. США спроможні створити глобальну військову коаліцію, як це було у випадку проведення воєнних операцій в Югославії та Іраку. Силіві можливості гегемона ґрунтуються на численних і кваліфікованих збройних силах, на широких та потужних союзах, розгалуженій розвідувальній мережі, ефективній індустрії виробництва озброєнь, політичній волі використовувати свої силові можливості, здатності швидко мобілізувати та переміщувати на величезні простори значні військові контингенти. Потужність глобального масштабу включає в себе стратегічну і тактичну ядерну зброю, ударні підводні човни поряд з супутниками у космосі та флотом з дванадцяти важких авіаносців.

Варто при нагоді навести міркування американських дослідників Р. Кагана та У. Кристала, які зазначають, що «міжнародні фінансові інститути були створені американцями і слугують американським інтересам. Міжнародна структура безпеки являє собою сукупність союзів, якими керує Америка» [3, с. 63]. Схожу позицію займають й інші представники американської політології – А. Басевич [4, с. 5] і В. Вулфарт [5, с. 18], які також вважають США єдиною наддержавою.

Важливим аспектом домінування США в глобальній системі міжнародних відносин є інформаційно-культурний чинник, який, на думку багатьох вчених є одним з основних складових успіху в розповсюдженні західних цінностей, норм поведінки та інтелектуального сприйняття світу. США лідирують в інформаційній індустрії, що дає можливість домінувати у глобальному переміщенні інформації та ідей через Інтернет, а також через систему супутникового телебачення. З цього приводу заслуговує на увагу думка українського вченого-міжнародника І. Хижняка, який вважає, що поява таких факторів як науково-технічна революція має безмежний перетворюючий потенціал, а також, що в момент остаточної трансформації в постіндустріальну парадигму розвитку це може забезпечити перехід механізму саморегуляції американського соціуму в нову якість [6, с. 49].

Одним з головних складових компонентів збереження підтримки США у світі є пошук способів контролю за потужним центром сили в сучасній системі міжнародних відносин, яким є Західна Європа. З цією метою Північноатлантичний союз готовий приймати нових членів до своєї організації, в тому числі колишніх сателітів СРСР. Американський істеблішмент загалом переконаний у необхідності контрольних важелів впливу в Європі як абсолютно необхідних передумов американської переваги у світі. Суперечка виникає з приводу ціни, методів досягнення цієї мети та рівня заохочення західноєвропейського центру сили. Американський інтерес до трансатлантичного співробітництва буде пропорційним готовності Європи зустріти виклики майбутнього.

Але найбільш «революційним» у створенні нової стратегії Північноатлантичного союзу є розгляд можливостей виходу НАТО за межі Європи. Тільки тоді США отримають достатні підстави для побудови однополюсного світу. На думку американського вченого М. Брауна, «США висловлюють свою глобальну стурбованість: або НАТО вийде за межі Європи, або втратить усяку цінність» [7, с. 206]. Його колега та однодумець Р. Хантер, який багато років представляв США в НАТО, зазначає: «Союзники по НАТО повинні вирішити питання розширення своєї діяльності за межами Європи – потенційно у Північній Африці, за Кавказьким хребтом, на Близькому Сході та у Перській затоці» [8, с. 201]. Слід наголосити, що на всіх цих географічних напрямках вже ведеться робота, і країни НАТО вже визначають свої геополітичні можливості.

Науково-аналитичні дебати з приводу лідерства США у світі мають важливе значення, оскільки на їхній основі формується американська зовнішня політика, громадська думка і приймаються відповідні зовнішньополітичні рішення, що, у свою чергу, впливає на трансформацію міжнародної системи та на конфігурацію сил. На разі варто зважити на погляди Є. Камінського, який пояснює лідерство США тим, що трагічний досвід війн зробив Європу більш стриманою щодо втручання в регіональні та національні конфлікти. Тривалий період політики ізоляціонізму США прагнуть «компенсувати» своєю надзвичайною активністю в повоєнний період, особливо з розпадом соціалістичної системи і Радянського Союзу. Але передчасно говорити про можливість роз'єднання євроатлантичної цивілізації, тому що вона має «стійкий еволюційний взаємозв'язок між її сучасними особливостями та загальним походженням». У своїх відносинах США і Західна Європа здебільшого виступали разом в цивілізаційних протистояннях епохи балансу сил і двополюсного світу. Навіть достатньо відчутний конфлікт між ними навколо причин, обставин і форм американського вторгнення в Ірак в 2003 року не порушив принципової близькості двох складових євро-американської цивілізації. Беручи до уваги

фактор багатовікового, глобального економічного та політичного впливу з початку європейської, а потім і євро-американської цивілізації, євроатлантичну стратегію визначають важливі фактори політико-системного характеру. Після перемоги в «холодній війні» США зайнялися пошуком форм організаційного підтвердження своєї ролі єдиної глобальної держави сучасності [9, с. 43, 44, 63].

Отже, розвиток подій, що ведуть до явного ворожого протистояння між ЄС і США та навіть двополюсного розподілу світу, поки що не уявляється реальним. Могутність Європи та перспектива посісти гідне місце в сучасній системі міжнародних відносин обумовлена цивілізаційною спільністю, члени якої сповідують однакові соціально-економічні, культурні, релігійні і морально-ідеологічні цінності. Перспективи сталого розвитку євроатлантичної цивілізації та світу загалом полягають в подальшому їх співробітництві та недопущенні розвитку тенденцій до поляризації цієї унікальної двоєдиної цивілізації, яка буде, за умови збереження динаміки свого розвитку, головним осередком високої технології, науки, ефективного виробництва та вирішення гострих економічних, соціальних, політичних і екологічних проблем у XXI ст. І це, не зважаючи на те, що Америка та Європа стоять на протилежних позиціях в питаннях вирішення міжнародних суперечок, глобального потепління, політики в галузі енергетики, з приводу американських економічних санкцій, стимулювання економіки, торгівлі, фінансів та інвестицій.

Розглянемо питання «азійського виклику» в контексті майбутньої політичної структури світу. Серед найбільш вірогідних претендентів на статус полюсу, який з середини нинішнього століття може набути рангу, вищого за японський, найчастіше називають Китай. Оцінка перспектив зростання КНР до світового чи регіонального лідера викликає особливу зацікавленість серед політиків, вчених, громадської думки і не може залишатися без уваги, оскільки є частиною теми сучасної дискусії про глобальне лідерство. Тенденції у змінах соціально-економічного,

політичного та науково-технічного спрямування дають підстави говорити про можливість азійського виклику за панування в майбутній політичній структурі світу. Такі цивілізації, як східноєвропейська, латиноамериканська, індуїстська, хоча й проходять певну фазу самоствердження, не виявляють відкритої ворожості щодо західної цивілізації. Однак у Східній Азії Китай, Японія і прямує у цьому сенсі паралельно світ ісламу займають на початку ХХІ ст. дедалі жорстокішу позицію щодо Заходу.

Вчені розділяються у своїх поглядах на тих, які зі значною впевненістю стверджують, що Китай за певних обставин, зокрема за умови збереження тенденцій динамічного економічного зростання, разом з укріпленням своїх військових позицій може, щонайменше, бути впливовим регіональним лідером, а при екстраполяції всіх позитивних тенденцій стати конкурентом чи навіть опонентом США та всіх тих, які не бачать в країні-цивілізації майбутнього світового лідера, здатного випередити США та інші центри сили.

Офіційний Вашингтон усвідомлює «східну» загрозу своїм національним інтересам. Наприклад, К. Райс зазначає, що «Китай не є державою, схильною зберігати *status quo*, навпаки, він хотів би змінити існуюче становище, змінити баланс сил в Азії на свою користь. Вже одне це робить його стратегічним суперником Америці» [10, с. 56]. На думку О. Бикова поява на світовій арені могутнього китайського полюсу не спрощує процес глобальної міжнародно-політичної перебудови. На тривалому і складному шляху становлення багатополярності нелегко уникнути загострення суперництва між нинішнім дуже сильним полюсом США та новим лідером Китаєм, який кидає виклик. Залишаючись в рамках багатополярності, американо-китайські відносини можуть увійти до напруженої фази вирівнювання балансу військових сил в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, а згодом, можливо, й на вищому стратегічному та глобальному рівні [10, с. 437].

Незважаючи на економічне зростання, Китай протягом двадцяти років залишиться у категорії бідних країн. Розрив між Китаєм й країнами Заходу стає дедалі більшим. На думку голови Шанхайського дослідницького форуму з проблем міжнародної стратегії Чень Пейяо, «внаслідок слабкості вихідних позицій та матеріально-технічної бази сукупна могутність китайської економіки низька, за показниками КНР на душу населення сильно відстає від розвинутих країн, і в ХХІ ст. вона тривалий час залишатиметься державою, яка розвивається і потребує подальших реформ та відкритості, а також зіставлення зі світовою економікою» [11, с. 131].

Отже, є підстави припустити, що найменше до середини цього століття оптимальним вибором для Китаю буде не прагнення до насильницького запровадження своєї регіональної, не кажучи вже про глобальну однополюсність, а активне входження до багатополюсності, що формується як великий самостійний центр сили. Китай з його величезним населенням і зростаючим економічним та військовим потенціалом, здатний посісти до середини ХХІ ст. провідне місце у Східній Азії або навіть у всьому Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) як могутній самостійний полюс з перспективою подальшого звеличення у глобальній структурі багатополюсності.

Цілі Китаю видаються надто амбіційними, порівняно з цілями звичайного регіонального лідера. Але як він зможе реалізувати їх залежить від багатьох факторів і тенденцій сучасних трансформаційних процесів. Зрозуміло, щоб втримати позицію лідера у світі, США доведеться докласти багато зусиль, зокрема не дати можливість реалізувати найбільш амбітні плани Китаю. Якою мірою пріоритети Китаю вплинуть на регіональний та глобальний рівень міжнародних відносин, питання залишається відкритим. У цьому полягає сенс дискусій про «нову роль» Китаю та про його можливе лідерство.

Логічно зупинитись на Японії, як одній з найрозвинутіших країн світу в багатополосній структурі системи міжнародних відносин. Не дивлячись на те, що Японія обмежена природними ресурсами і має старіюче населення, ці негативні фактори стимулюють пошук вирішення актуальних питань задля самозбереження та розвитку нації. Внесок Японії в загальнолюдський розвиток безперечний, оскільки вона є одним з осередків інформаційно-технологічного прогресу, лідером інновацій та впроваджень. Японія, яка стала прикладом для багатьох азійських країн, провісником демократичних, соціально-економічних та модерністських змін, провідником американського впливу в регіоні. За умов збереження цих тенденцій, Японія залишиться у XXI ст. лідером Східної та Південно-Східної Азії у галузі науки і технологій. Укріплюючи свої позиції у галузі національної безпеки, Японія може позбавитися необхідності прямувати за США в АТР та у світі загалом. Якщо Японія обере нову політичну лінію або знайде нових союзників, США будуть змушені переглянути свою військову стратегію у регіоні. Особливо якщо вона перегляне свою конституцію і створить постійну армію. Очевидно, що азійські країни будуть тоді орієнтуватися не на США, а на Японію [12, с. 38-39].

Неядерна Японія знаходиться на перетині інтересів ядерних держав – США, Китаю та Росії, які разом з країнами АСЕАН зроблять все можливе щоб не допустити повторення японського гегемонізму. Але в цьому сенсі важлива воля Японії, яка має всі підстави змінити свою політику в сфері безпеки шляхом укріплення військової могутності і таким чином змінити конфігурацію сил на міжнародній арені.

Вірогідним вбачається те, що Японія залишиться орієнтованою на політичне і економічне співробітництво та військову присутність США в регіоні для збереження там стабільності. Але одночасно Японія уникатиме односторонніх дій з боку Америки і домагатиметься захисту власних інтересів без прямого звернення до США. Подібно Європі, Японія відіграватиме в союзницьких зв'язках з США дедалі вагомішу та самостійнішу роль,

продовжуючи співпрацювати з Америкою і користуватися її підтримкою у міжнародних справах для зміцнення свого становища в регіоні. Разом з посиленням впливу Японії на регіональному напрямкові, можна також очікувати наближення її до глобального статусу. Можливість брати участь у формуванні світової політики відкривається перед нею у «великій вісімці» та інших міжнародних форумах.

У трансформації сучасної системи міжнародних відносин та у світовому устрої, що складається, важливу роль відіграє інша країна-цивілізація Індія. Як і сусідній Китай, вона має чимало спільного: сталий економічний розвиток, який характеризується нерівномірністю, демографічні проблеми, володіння ядерною зброєю, молоде, талановите населення, багату культурну спадщину тощо. Згідно з прогнозом ЦРУ, вона може посісти четверте місце за обсягом ВВП у 2020 році. Таким чином, зростає вага Індії як впливового актора на міжнародно-політичній арені світу. При цьому її вплив починає поширюватись за межі Південної Азії. Вона починає приділяти більше уваги Перській затоці, Середній, Південно-Східній та Північно-Східній Азії. Але серед факторів, які гальмують участь Індії в міжнародних процесах, можна назвати кастову систему, продовольчу проблему, масову неосвіченість, корупцію та бюрократію. У близькій перспективі найбільш гострою проблемою для Індії стануть проблеми з нестачею водних ресурсів.

На початку XXI ст. зростає потенціал мусульманської цивілізації, яка через двадцять років складатиме третину населення землі. Вона важко піддається вестернізації, незважаючи на глобальне розповсюдження мусульман у світі, які не сприймають західних цінностей і культури, не асимілюються у західному суспільстві. Виникають зіткнення, боротьба, конкуренція цінностей, ідей, думок, вчинків тощо. Аналізуючи подальшу трансформацію і розвиток цієї цивілізації, науковці та політики відзначають важливість культурного фактору, який в цьому контексті набуває особливого значення. На думку С.Гантінгтона, основним

джерелом конфліктів у рамках світоустрою, що складається, буде вже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною діючою особою в міжнародних справах, але найбільші конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями й групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розламу між цивілізаціями - це і є лінії майбутніх фронтів [13, с. 33].

Слід також зазначити, що незважаючи на лідируючі позиції в сучасній системі міжнародних відносин, США не можуть втілити в життя всі свої гегемоністські задуми. Наприклад, не змогли зупинити ядерну програму Північної Кореї та випробування нею ядерної зброї, так само як і зупинити розвиток ядерної програми в мирних цілях Ірану. Вашингтонові не вдалося примусити Росію відмовитись від допомоги в будівництві атомного реактору в Ірані, військового співробітництва з Китаєм та Індією. Канада всупереч американському спротиву налагоджує контакти з Кубою. І цей список можна продовжувати, але зрозуміло одне: односторонні дії США по багатьох питаннях спричинюють обурення світової громадської думки, про що свідчить збільшення антиамериканських демонстрацій та протестів.

Тому, беручи до уваги динамічну трансформацію системи міжнародних відносин, актуальним залишається питання, чи зможуть США втриматись на вершині світового політичного олімпу в поточному столітті. Аналіз світової та вітчизняної літератури свідчить про те, що позицію лідера дуже важко утримувати. Щодо цього питання, вчені, політики та міжнародно-політичні аналітики розходяться лише в тому, наскільки довго американці зможуть зберігати свої позиції в сучасній системі міжнародних відносин.

Сучасний етап трансформації системи міжнародних відносин характеризується складністю, динамічністю та непередбачуваністю. Це

свідчить про те, що гегемоніві буде дедалі складніше контролювати сучасні багаторівневі світові процеси. Крім того, США стає все складніше розраховувати на підтримку союзників, прикладом чого є початок військової кампанії у 2003 році в Іраку, коли позиції та відповідні дії країн ЄС розділилися відносно доцільності проведення такої акції. Попри те, що більшість американського істеблішменту виступає за світове лідерство своєї країни, значний загал американської громадськості не схвалює воєнні дії, особливо в Іраку, тому що ціна, яку платять прості американці за «розширення демократії», дуже велика.

Таким чином, не дивлячись на безліч проблем, США мають усі можливості на протязі декількох десятиліть володіти ключовими світовими позиціями у Північній Америці, у Західній півкулі, в усіх чотирьох океанах та космосі, у військовій могутності та військових дослідженнях, на основних світових ринках, у науці та практичних розробках, в інформаційній революції, у продуктивності праці, у залученні талановитих іммігрантів, у світовій університетській освіті, у провідних засобах масової інформації, у популярній культурі, у залученні молодіжних симпатій та в міжнародній допомозі. Америці практично забезпечені десятиліття найбільшого впливу на світ та на перебіг світової еволюції [14, с. 143]. Все вище зазначене свідчить про безперечне лідерство США в сучасній системі міжнародних відносин. Статус лідера потребує величезної концентрації усіх джерел і потенціалу могутності задля його збереження та супроводжується значною небезпекою, позаяк він здатний активізувати колосальні сили проти гегемона, який завжди «керує світом» тимчасово.

Список використаних джерел

1. Макаренко Є.А. Зовнішня і безпекова політика другої президентської адміністрації Б.Обами: перші експертні оцінки і прогнози

[Електроний ресурс] / Є.А. Макаренко // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2014. – №4. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2483.

2. Погорська І. Асиметрія партнерства початку ХХІ століття [Електроний ресурс] / І. Погорська, Д. Лакішик // Зовнішні Справи. – 09.07.2012. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/asimetrija-partnerstva-pochatku-khkhi-stolittja>.

3. Kagan R. The Present Danger / R.Kagan, W.Kristol // The National Interest. – 2000. –Spring. – P. 59-72.

4. Vacevich A. Policing Utopia. The Military Imperatives of Globalization / A.Vacevich // National Interest. – 1999. – Summer. – P. 3-18.

5. Wohlforth W. The Stability of a Unipolar World / W.Wohlforth // International Security. –1999. – Summer. – P. 12-25.

6. Хижняк І.А. Патронована культура та культурна демократія у США: Культурные процеси в американськмм соціумі періоду індустріальної та постіндустр. Трансформацій (друга половина ХХ ст.) : соц.-політ. вимір / І.А.Хижняк. – К., 2001. – 448 с.

7. Brown M. Minimalist NATO. A Wise Alliance Knows When to Retrench / M. Brown // Foreign Affairs. – 1999. – May/June. – Vol 78. – № 3. – 1999. – P. 204-217.

8. Hunter R. Maximizing NATO. A Relevant Alliance Knows How to Reach / R.Hunter // Foreign Affairs. – 1999. – May/June. – Vol 78. – № 3. – P.190-204.

9. Вторая мировая война: человек, общество, государство: Матеріали міжнародної наукової конференції. / Под ред. С. В. Юрченко. – Симферополь: Издат. дом «Крым», 2006. – 220 с.

10. Быков О.Н. Международные отношения: Трансформация глобальной структуры / О.Н. Быков. – М. : Наука, 2003. – 573 с.

11. Пэйяо Чэнь. Китай в рамках современной международной системы // Гоцзи вэньти луньтань. – 1999. – № 3. – С. 131.

12. Helweg D. Japan : A Rising Sun? / D.Helweg // Foreign Affairs. – 2000. – July/August – Vol. 79. – №4 – P. 26-40.

13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33- 48.

14. Уткин А. И. Мировой порядок XXI века / А. И. Уткин. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 512 с.